

1716 йил февралда одатдаги элчилик сафари билан Бухоро элчиси Хонкулибек Россия императорига Бухоро хони Абулфайзхоннинг ёрлигини олиб келади. Ёрликда Абулфайзхон шимолдаги улкан мамлакатга тинчлик-хотиржамлик тилаб, ўзаро савдо-сотикни ривожлантириш истагини изхор этган эди. Бундан ташқари, элчи Пётр Биринчини ўз ҳукмдори номидан Шветсия устидан қозонилган ғалаба билан табриклаши лозим эди.

Бу вақтда Пётр чет элда бўлиб, унга Хонкулибекнинг Россияга ташрифи ҳақидаги хабарни элчиларни йўлда кутиб олган кеназ А. Бекович-Черкасский етказди (*Бекович-Черкасскийнинг келиб чиқиши қабординлардан, чўқинишидан олдин исм-шарифи Давлат Гирей мирзо бўлган, - Абу Муслим*

). Пётр бу хабарни эшитиши билан дарҳол сенатга фармон йўллаб, Бухоро элчисини имкон қадар яхши кутиб олишни, унга Оврупо давлатларининг элчиларига кўрсатиладиган иззат-икром кўрғазини ҳамда то ўзи Россияга қайтмагунча уларни тўхтатиб туришни топширади. Пётр Хонкулибекни шахсан қабул қилмоқчи эди. Элчи, унинг волидаси, хотин ва бола-чақалари, ходимлари (жаъми олти икки киши) тушган бир юз йигирмата от-арава шошилмай-нетмай Астархон шаҳридан Саратовга, ундан Москва томон йўлда давом этиб ният 1717 йил июл ойида Петербургга етиб келади ва зўр тантана билан кутиб олинади. 20 сентябр куни Пётр I Хонкулибекни «хон ёрлигн узра кўлини кўтариб», тантанавор маросимларни адо этиб қабул қилади. Элчи унга Абулфайзхон юборган тухфалар — ипак, парча, зотли отлар, икки маймун ва икки барснинг терисини (булар йўлда нобуд бўлгач, териси шилиб олинган эди) топширади. Аммо Россия ҳукмдори учун энг яхши совға озод қилинган ўттиз олти нафар рус асири эди. Ўз навбатида элчи хоннинг Бухородаги ўз саройида жавоб ташрифи билан борадиган рус элчисини кўриш истагини баён этади. Мана бу гап Пётрга жуда ёқиб тушади. Чунки энди Мовароуннаҳрдаги вазиятни аниқлаштириш, Бухоро билан иттифок тузиш, Бухоро орқали бошқа шарқ мамлакатлари билан алоқаларни кенгайтириш ва Россиянинг таъсир доирасини у ерларга ёйиш ишларини «расмий», дипломатик йўллар билан амалга ошириш учун қулай имконият вужудга келаётган эди. Ўрни қелганда айтиб ўтайлик, бу қаби ишларни қурол қучи билан бажариб бўлмади, сабаби куни кеча Пётрга кеназ А. Бекович-Черкасскийнинг халок этилгани тўғрисида қайгули хабарни етказишди Ха. Россияга Бухоро элчилари келаётганлигини хабар қилган ўша кеназ Хивада қўлга олиниб ўлдирилган эди. Бу воқеа эса қуйидагича кечган эди...

Россия хонликлари ўртасидаги ўзаро қурашлардан фойдаланиб-қолмоқ ниятида талай тадбирларни қўра бошлагани тарихдан яхши маълум. У Бухоро ва Хива хонлари розилигини олиб, уларга ўз душманларига қарши қурашда ёрдам тариқасида «хон гвардияси» никоби остида рус харбий бўлинмаларини ўрнаштириш мақсадида жанубга турли экспедициялар йўллайди.

Шулардан бири номи юқорида зикр этилган кеназ Бекович-Черкасский бошлиқ экспедиция эди. Унга 1714 йил май ойидаёқ Амударё мансабини қидириб топиб, дарёнинг Каспий денгизига олиб борадиган эски йўлини тўсиб қўйган гов-тўгоннинг қаердалигини аниқлаш вазифаси топширилган эди. Шу мақсадда унга бир ярим минг кишилик харбий қўшин берилади, турли харажатларга беш минг сўм пул ажратилади.

Кеназ яна беш юз нафар Ейик казагини сафарбар этиб, 1715 йил апрел-октябр ойлари давомида Каспий денгизининг шаркий киргогини бошидан охиригача кезиб чиқади ва 4 август куни Пётр I га: «Мен илгари Амударё Каспий денгизига қуйиладиган Октам деган жойга келдим, Амударё Хивадан тўрт вёрст нарида «алохида тўгон оркали» Орол денгизига йўналтирилган; бу ерда махаллий олтиндан харид килдим», деган мазмунда хабар юборади. Сўнг Каспий денгизи харитасини тузиб, Астархонга қайтиб келади. Амударёниг Каспий денгизига қадимда қуйиладиган жойи — мансаби бўлган экан—бу гоят муҳим хабар эди! Амударёнинг Каспий денгизи томон эски окимига тўскинлик қилиб турган тўгон (у бегоналарнинг денгиз оркали Каспийдан тўппа-тўгри Хивага келишига йўл қўймаслик мақсадида қурилган эди) яқсон қилинса, бас, Астархондан Хивага сув йўли билан бемалол бориш мумкин! Пётр 1716 йил февралда Бекович-Черкасскийни қабул қилади, шу ойнанг ўзидаёқ унга капитан унвонини бериб, Астархонга жўнатади. У фармонга биноан Хивага бориб, хонни Россия табаалигига ўтишга қўндириши, «хон бизнинг манфаатларимиз йўлида жонбозлик қилиши»-учун унинг ихтиёрига икки минг казакдан иборат рус гвардиясини бериш, Амударё ўзанини тўсиб турган тўгонни «вайрон қилиш», шу жойда қалъа қуриш қаби ишларга бош бўлиши зарур эди. Мана шу мақсадда кеназга олти минг саллот ва казак қўшини берилади.

Шу ўринда А. С. Пушкиннинг «Пётр тарихи. Тайёргарлик матнлари»га мурожаат этамиз. (Маълумки, шоир йигирма етти ёшида Пётр I тарихини яратишга аҳд қилади ва орадан йиллар ўтиб, подшонинг ижозати билан Россия Ташки ишлар коллегияси хужжатхонасида ўнлаб-юзлаб архив материаллари билан танишади; Пётр даврига оид барча адабиётларни ўқиб-ўрганиб, шуларнинг қисқача баёнини махсус дафтарларга қайд қилиб боради. Аммо умри қисқа экан, Пётр тарихини ёзиб улгура олмади, тайёргарлик матн (конспект)ларини нашр этишга эса Николай I нинг ўзи «қўлёзма»ни ўқиб, «Буюк Пётр шаънига қўпгина беандиша гаплар битилганлиги сабабли босиб чиқарилиши мумкин эмас», деб руҳсат бермайди. Хозирги даврга келиб, шоирнинг ўн жилдлик тўла асарлар тўпламида мазкур қўлёзма деярли бутун бир тўққизинчи жилдни ташкил қиладики, қуйидаги иқтибос ана шу китобдан олинди). Пушкин Бекович-Черкасскийнинг Хивага юриши тўғрисида ёзади: «Пётр уни Амударёнинг илгари Каспий томон оқиб борганлиги, лекин бухоролқлар томонидан Оролга буриб юборилганлиги аниқ эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун йўллаган эди. Шунингдек, олтин кум ҳақидаги миш-мишлар ҳам ҳукмдорни қизиқтириб қолган эди. Бизнинг тижорат ишларимиз учун Хиндистонга олиб борадиган йўлни топиш фикри унинг даҳосига яна ҳам муносиб фикр эди. Бахтга қарши, Бекович ҳар нарсага ишонаверадиган, ўжар-қажбахс ва билимсиз одам эди ва буюк бир иш унинг ўзи билан бирга сувга уриб кетди...

Бекович Тўк-Қараган қалъаси (Тўк-Қараган бурнида) пойдеворини қурдириб, унда Пенза полкини қолдирди. Ўндан 120 вёрст нарида, қўрғаз бўйида бошқа бир — Александр-Бай қалъасини тиклаб, унда 3 та ротани қолдирди. Сўнгра Амударёнинг аввалги ўзани гўё қуриган жойида, Красноводск қўрғазига асосий қалъа заминини қурдириб, унда Крутойр ва Риддлер полқларини қолдирди (Александр-Байдан 300 вёрст нарида ва Астрахандан худди шунча масофада). Бекович ана шу ердан Амударёнинг ўзи ҳаёл қилган ўзани бўйлаб юриди, у қеласи ёз фаслида тўгонни қидириб топиш умидида Орол денгизи ёқалаб боришни мўлжаллаб қўяди.

У Астархонга кайтиб, Красноводскда полковник фон дер Вейденни колдирди. Хива хонига уч элчини йўллаб, ўзининг у ерга боражагини билдириб, ёрдам талаб килди, аммо элчилар кайтиб келмади.

1717 йил июлида Бекович бир драгунлар эскадрони, икки рота саллот (тўп ва захиралари билан), 1500 нафар Ёйик казаги, 500 тотор, 500 Гребня казаги, 200 ўрис ва тотор савдогари билан юриш бошлади... Бекович Хивага етиб келади. Унинг атрофини Хива хонининг ўзи — Шергози бошчилигидаги 24 минг кўшин куршаб олади. Уларнинг муваффакиятсиз хуружлари уч кун давом этади. Бекович олга караб юраверади. Ахоли Хивадан ташкари чикиб кета бошлаганди. Бекович айна шу пайтда хотини (кизлик вақтидаги фамилияси — княжна Голицина, Борис Алексеевичнинг кизи) ўзининг икки фарзанди билан Волгага чўкиб кетгани тўгрисидаги хабарни эшитади. Унинг рухи буткул тушиб, ақлдан озаёзади. Шу аснода Шергози хийла ишлатади. Гўё музокара олиб бориш мақсадида Бековични алдаб, ўз хузурига олиб келишга муваффақ бўлади... Барча россияликлар кўлга олинади, Фрайкенберг (майор) ҳам асир тушган Бековичнинг уч карра берган буйругини бажариб, алданади. Барча россияликлар кўлга олиниб, ўлдирилади, Бекович билан Франкенберг халок бўладилар. Хива хони Бухоро хонига шўрпешона Бековичнинг калласини юбориб, ўзини ва кўшнисини хавфли бир душмандан халос этгани билан мактанади. Унинг айёрлигидаи фойдаланган Бухоро хони Шергозини одамхўр деб атайди ва бу билан Пётрнинг кўнглини олади. Пётр Бухоро хони оркали ўз ишларини кайта бошлашни дилига тугиб кўяди ҳамда шу мақсадда Ташки ишлар коллегиясининг котиби Флорио Беневенини Бухоро хони хузурига йўллади».

Накл килишларича, Пётр ўлим тўшагида икки нарсага: Прутдаги омадсизлиги учун Туркиядан ва Бековичнинг ўлдирилганлиги учун Хивадан касос ололмаганлигига афсусланган.

У Бухоро элчисини қабул килиб, Хонкулибекнинг хон номидан Бухорога «окил бир кишини» элчи килиб юбориш борасидаги таклифига бажонидил кўнгани боиси ҳам шундан эди. Шундай килиб, Хонкулибек Пётрнинг хон номига битган ёрлиги ва бир кўп совга-саломларини олиб, йўлга тушади. Уч ой деганда бухороликлар Астархонга етиб келишади. Кўп ўтмай Астархои губернатори пойтахтдан Россиянинг Бухородаги элчиси бормагунига қадар Бухоро сафирини нима килиб бўлса ҳам ушлаб турш борасида кўрсатма олади. Икки элчи Астархонда учрашиб, сўнг биргалиқда Бухорога йўл олишлари керак эди. Аввалига Пётр-Бухорога «улуғ элчилик» юборишни мўлжаллаган эдики, у Бухоро хомлиги билан «якин алоқа» ўрнатишга канчалик зўр ахамият берганлигини шундан ҳам билнш мумкин. Бирок кейинчалик: бу фикридан воз кечади, негаки у вақтдан ютмоқчи эди: расмана элчилик юбориш учун узок вақт хозирлик кўриш лозим бўларди, элчининг ўзини жўнатиш анча тез ва енгил кўчарди. Нихоят, узок йиллар Пётрнинг энг ишончли одамлари — тажрибали дипломат-лар Шафиров ва Толстойлар кўлида ишлаган Флорио Беневенини 1718 йил 1 июл купи элчи килиб Бухорога жўнатиш тўгрисидаги фармонга имзо чекилади, сентябр ойида эса унга Москвада хон номига ёзилган олий ёрлик ҳамда совга-саломлар — хон, унинг онаси, вазирлари, якин кишиларига аталган олмахон, тулки, сувсар мўйналар, кўн-тернлар, мовут, чинни идишлар, занг урадиган, Англияда ишланган соатлар ва хоказо топширилади. Ва, албатта — махфий йўл-йўрик, яъни, иш дастури... Ўша йили (13 ноябрда Астархонга етиб

келиб, уни беш ойдан бери кутиб, ётган Хонкулибек билан учрашади. Бухорога эса, улар роппа-роса икки йилу беш ойу бир хафтадан сўнггина етиб келишди.

Аникроги, Беневени 1722 йил 6 апрел куни Бухорога етиб келади ва «Шарк экспедитсияси котиби Флорио Беневеиига йўл-йўриқлар» деб аталмиш махфий кўрсатма асосида иш бошлайди. Россиянииг олимаком маъмурлари — канслер граф Головкин ва кичик канслер барон Шафиров 1718 йил 13 июлда имзо чеккан ушбу ҳужжатда жумладан «кайси катта-кичик дарёлар каерда Каспий денгизига кўшилишини, уларда кандай кемалар борлигини, кандай шахарлар мавжудлигини, улар мустахамланганми, калъалари борми-йўклигини аниклаш, булар барини бухороликларга сездирмай, синчковлик билан кузатиш ҳамда усталик билан билиб олиш... хоннинг вилоятида канча ва кандай кўргонлар бор, кайси жойларда канча суворий ва пиёда кўшини, тўплари ҳамда бошка куроллари борлигини, буларнинг кайи ахволда эканлигини, ўша калъалар кандай назорат қилиниши, кўшинлар, тўплар ва хоказолар кай тартибда сақланишини имкони борича кулай йўллар билан кузатиб бориш ва разведка қилиш, Бухоро хонининг форслар ва хиваликлар билан ҳамда бошка кўшни ҳукмдорлар билан, шунингдек, турклар билан муомаласини, хон кайси бирлари ҳужум қилиб қилишидан кўркишини, ўз фуқаролари устидан ҳукми зўрми ё йўқми, булар исёнга мойилми ёки йўқми эканлигини, хонликда идора усули кандай... унга келажакда подшо хазратларининг ёрдами зарур эмасмикан — шуларни яхшилаб аниклаб билиш» вазифаси топширилган эди. Махфий йўл-йўриқнинг охириги, еттинчи моддасида куйидаги сўзларни ўқиймиз: «У, элчи, бухороликлардан ва Бухорода яшовчи хиваликлардан Хивага қарашли ерларда, дарё (яъни, Амударё) ва бошка дарёларда... чиндан ҳам олтин бор-йўклигини билиб олишга интилсин... Агар у ерда калъа ва одамларга эга бўлсак, ўша олтиндан кўплаб казиб олиш мумкинми? Агар чиндан ҳам ўша дарёларда олтин борлигини ҳамда уни кўплаб олиш мумкинлигини билиб олса, ўша ерга етиб бориш ва одамларни ўша жойга олиб бориш, уларни таъминлаш ва хиваликлардан мухофаза этиш имкони бор-йўклигини, бу иш бухороликларга зид иш бўлнб чикмайдими-йўқми — шуни билишга ҳаракат қилсин. Бу тўғрида, ҳамма нарса тўғрисида хабардор бўлиб, атайин юборилган чопар орқали дархол подшоҳ хазратларига ёзиб юборсин, ўзи эса юборган маълумотларига оид буйруқ олмагунича, ўша ерда муқим турсин, шу аснода юқорида таърифланганидек, ҳамма нарсдан, яъни, улар давлатининг хол-ахволдан чуқурроқ хабардор бўлиб турсин ва кундаликка ёзиб борсин, токи қайтиб келганидан сўнг жаъмики нарсалар хақида подшоҳ хазратларига батафсил ва ҳаққоний ахборот берсин. Мабодо Бухоро хони гвардиясига кўриқлаш учун бир неча юз ва ундан ҳам кўпроқ россиялик одам керак бўлиб қолса, бундан хабардор бўлиб, кулай пайт келганида хуфиёна таклиф этсинки, подшоҳ хазратлари бу ишдан хонни мамнун қилиши мумкин...»

Биз юқорида келтирган ҳамда илова тарзида ёритган расмий ҳужжатларнинг мазмунини зийрак ўқувчиларимизнинг ўзлари албатта қақиб, тегишли хулоса чиқаришларига аминмиз ва шу боис уларни бирма-бир изохлаб-тушунтириб ўтирмаймиз.

Бухородаги Россия элчисининг кейинги такдбири кандай кечди? У ўзига топширилган гоаят нозик ишларни бақариб бўлиб, Пётр пойтахтига, узок Россияга чопарлари — юнон Иван Дементйе бошқирд Максуд Юнусов, италян Николо Минер қаби чўлу сахро йўллари азобига бардош бериб, эсон-омон етиб бордими? Ха, етиб борди, аммо бунинг учун яна

кўп кутишга тўғри келди. 1723 йил март ойида Беневени Ташки ишлар коллегиясига мурожаат қилиб, Бухородан кетишга ижозат сўрайди, чунки у: «ўзимга юклатилган вазифамни адо этдим», деб ҳисобларди. Лекин яна, икки йил Бухорода қолиб кетишини асло хотирига ҳам келтирмасди. Хати етти ой деганда Петербург дипломатияси раҳбарлари қўлига тушиб: «Сенга Бухородан саройимизга дархол, ўзингга қулайроқ ва енгилроқ бўлган йўл билан жўнашингни буюрамиз. Маълумотинг учун хабар қиламизки, ҳозир Форс ўлкаларида бизнинг қўшинларимиз турибди, сен шунга имкон топсанг, бизнинг қўшинларимиз турган жойлар орқали ўтиб боргайсен», деган мазмунда жавоб мактубини олади.

Бухоро хони, унинг олимаком маъмурлари ҳам анойи эмасдилар, албатта. Улар кеназ Бекович-Черкасский элчи никоби остида Хивада қилган ишларидан тегишли ҳулоса чиқарган, шу сабабли ҳам Беневенига шубҳа билан қарар, унинг ҳар бир қадамини қузатар, сўзларига ишонмас эдилар. Бухоро хони билан хайрлашув маросимини бажо этганидан сўнг ҳам амалда элчининг жўнаш муддатини аниқ белгиламайдилар, уни қузатиб бориши лозим бўлган қўриқчиларни тайин қилмайдилар. Боиси— Бухоро аъёнлари Россия билан яқинлашувни истамас, хон ҳам уларнинг айтганини қилар ва рус элчисини қўйиб юборишни лозим кўрмасди. 1725 йил 16 феврал куни Беневени Бухородан чиқиб, Эрон томон йўлга отланади ҳам, аммо кетидан бир даста қўшин юборилгач, ортига қайтишга мажбур бўлади.

Бу вақтга келиб Шергозихонга «Бекович-Черкасскийнинг ўлими учун Россия мендан қасос олиши мумкин» деган ҳаёл тинчлик бермас, айниқса, рус қўшинининг Эронда бўлиши қўнглини хижил қилар эди. Шу боис у Россиянинг Бухородаги элчиси мушкул аҳволда қолганлигидан бохабар бўлгач, унга нома йўллаб, Хива орқали Россияга ўтиб кетиши мумкинлигидан огоҳ этади. Мазкур таклиф элчини узок ўйлантриб қўяди. Бир томондан, у Хива йўлини танласа, худди Бекович қаби асфалисофилинга жўнатилиши эҳтимолдан холи эмасди, бироқ Бухорода қолиш ҳам ўлим билан юзма-юз туриб яшаш, демак эди. Нихоят у таваққал қилади: 8 апрелда тун ярмидан оққанда Хивага қараб йўлга тушади. Бухоро аъёнлари, табиийки, элчидан буни сира қутмаган унинг йўлига бирон-бир гов қўйишни ўйламаган ҳам эдилар.

Ўн кун деганда Хивага етиб борган Беневени Ёйик ва Гурйев шаҳарлари орқали ниҳоят Астархон тупроғига қадам қўяди...

Петербургдан туриб, узок Бухоро ва Хива олтин-қумушига қўл чўзган Пётр эса ботқоклик ўрнида ўн минглаб кишиларнинг бевақт қурбонлиги эвазига қурдирган иойтахт шаҳрида саккиз ойдирки, хашаматли тобут ичида ётар эди.

Илхом Султонов